

ЗВУКОВІ ЗМІНИ СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (кін.XIV-поч.XVIII ст.)

Лекція 6

× 1. Перехід [е] в [о]

- × **[е]** (етимолог. і секунд. з [ь]) → **[о]** після шиплячих і **[ј]**, що споконвічно були м'якими, перед твердими приголосними.
- × Причина – асимілятивн. вплив на [е] наступного твердого приголосного, що в староукраїнській мові вимовлявся з більшою чи меншою мірою лабіалізації.
- × **[ч'его] → [ч'ёго], [пьшено] → [пш'ёно], [јего] → [јого]**.
- × Писемні пам'ятки засвідчують зрідка з др. пол. XI ст.: **чоловѣка (Ізб. 1073), жона (Ізб. 1076)**.

- ✗ Пізніше – поширеніше.
- ✗ **[e] → [o]** до депалаталізації приголосних перед голосними переднього ряду [e] та [i].
- ✗ *шестеро, четверо, женити, але: шостий (←шестьи), чотири (←четыре), жонатий.*
- ✗ Порушення за аналогією: *шептати, чесати, шепчу, чешу, бо шепчеш, чешеш.* Або: *щоці, пшоні, чолі (бо щока, пшоно, чоло).*
- ✗ Проте: відхилення - *вчера, шестий, єго* (у півд.-зах. діалектах). Може, вплив західнослов. мов.
- ✗ Також **[e] (з [ъ]) → [o]** після **[л]** - в окремих словах. Причина – пом'якшення напівпалатального [л'] у зв'язку з утратою після нього [ь]: *[л'нь] → [л'ен].*
- ✗ Уперше фіксується в текстах XI-XII ст., спочатку в поліських говорах.

✗ 2. Історія звука ґ

- ✗ Акустично-артикуляційна природа:
- ✗ П.Ф.Фортунатов – у п-сл. мові [iē], [ie].
- ✗ О. Шахматов – [êä] перед твердими пригол.: **сґно, крґпокґ.**
- ✗ А. Кримський – [iä] з наголосом на першому складнику (для старокиївського говору). О. Селіщев – монофтонг [ê] напружений. Є. Тимченко – монофтонг [ê] довгий.
- ✗ Г. Півторак – як дифтонг [ie] або як вузькийзакритий [ê].
- ✗ **[ґ] → [i] - у більшості говорів, норма суч. укр. літ. мови.**
- ✗ У рос. і білор. мовах **[ґ] → [e]**.
- ✗ Час: з др. пол. XIII ст. у більшості говорів, на ґрунті яких сформ. укр. мова.

- ✗ Відображ. в пам'ятках:
- ✗ **и** на місці **ѣ** і навпаки: **никии** замість **нѣкии** (Є.Гал. 1283); **фарѣсѣи** замість **фарисѣи** (Є.Гал.); **прѣимемъ** замість **приимемъ** тощо.
- ✗ Зміна [ѣ] в [і] не залежить в українській мові від наголосу чи фонет. оточення, але в півн. говорах укр. мови та в окремих півд.-зах рефлексация [ѣ] відбиває його наголошену чи ненаголошену позицію:
- ✗ під наголосом — [ѣ] → [ie], рідше [iê], [ие]: *діед, ліес, тіело, сніег, ліѣс, обіед, диед, лиес*. У ненаголошеній [ѣ] → [е]: *деди, леси, мешок, песок*.
- ✗ В.В.Німчук: з кінця XIII ст. [ѣ] у більшості діалектів збігся з [і].
- ✗ Г.І.Півторак: процес започаткувався, очевидно, з X-поч.XI ст.

✖ 3. Історія етимологічних [і] та [и]

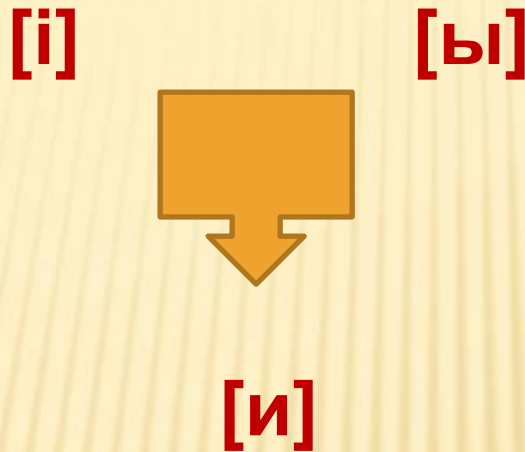
- ✖ Староукраїнська мова XI-XIII ст. розрізняла [і] та [ы]: *сынѣ, сила*.
- ✖ Таке розрізнення успадкували рос. і білор. мови: *сын, сила*. В укр. мові давні [і] та [ы] не збереглися.

- ✖ Пор. *син* (з *сынѣ*), *сила* (з *сила*).

- ✗ Розрізнення вимови [ы], [i] зберігають лише окремі закарпатські (лемківські, бойківські) говори. У південно-схід. наріччі – лише окремі слова: **зіма, братік**.
- ✗ Пам'ятки відбивають змішуванням літер и та ы, окремі випадки – з XI ст. Частіше з XIV ст.: : **нєправьди, прикриває, риба** (Ізб. 1073) замість **нєправьды, прикрыває; назаранынѣ, naszymъ, оучынити** (Гр. 1454) тощо.

- ✗ Важливі фонологічні зміни:
- ✗ 1) втрата [ы] верхнього підняття непереднього ряду;
- ✗ 2) поява нової фонemi [и] верхнього підняття переднього ряду, зниженої:
- ✗

- ✗
- ✗ Причини: відштовхування від нового [i] (з [ы] та [ō], [ē]).
- ✗ В. Німчук: збіг відбувся в XI-XIII ст.
- ✗ Г. Півторак: новий голосний [и] з його обниженою артикуляцією виявився дуже схожим на голосний середнього підняття [e], тому в найдавніших пам'ятках змішування літер е, ы, и.

✖ 4.Депалаталізація приголосних перед [e]

- ✖ У староукр. мові послідовно *м'якими* були шиплячі та **[н']**, **[л']**, **[р']** (з прасл. [nj], [lj], [rj]).
- ✖ Напівпом'якшені: інші передньоязикові перед **[e]**, **[i]**, **[ѣ]**, **[ä]**, **[ь]**, тобто перед голосними переднього ряду.
- ✖ У півн.-зах. та східних говорах староукр. мови напівпом'якшені палаталізувалися. Починається палат. лише з кінця XII ст. і в півд.-зах. говорах у позиції перед [ѣ] та колишнім слабким [ь]: **рат'ь → рат'**, **л'ѣто → л'іто**, **т'ѣн'ь → т'ін'**.

- ✘ Перед [i] та [e] напівпалаталізовані депалаталізувалися. Це одна із важливих фонетичних рис української мови.
- ✘ Перед [i] зрозуміло, бо [i] → [и], перед [e], бо [e] та [и] близькі між собою, особливо в ненаголошеній позиції.
- ✘ У найдавніших пам'ятках сплутуються голосні [e] та [i] – літера **и** замість **є**: **наричєши** (Ізб. 1073), **властилинъ** (Ізб. 1076), **оучитиѧ** (там же).
- ✘ Депалаталізувалися перед [e] спочатку напівпом'якшені, а потім і м'які: **с'єстра** → **сестра**, **н'єсу** → **несу**.
- ✘ У часі: спочатку депалаталізація перед [и], потім - перед [e].

× 5. Перехід [o], [e] в [i]

- × Подовжені [ō], [ē] з етимологічних [o], [e] укр. мова не зберегла.

- × [o]

- × [i]

- × [e]

- × У переважній частині говорів. **Норма сучасної української літературної мови.**

У деяких говорах – інші відповідники.

- × У західно-волинських: [ē] → [i] – *піч*; [ō] → [i], [y], [и] (*стіл, стил, батиг, хлопцу, столу*).
- × У надсянських: [ē] → [y] – *н'їс, т'їтка*; [ō] → [i], також [o], [ou], [y], [и] – *бік, міст, сноп, бик, мист, мост*.

- ✗ У північних – залежно від наголосу.
- ✗ Під нагол. – дифтонги: **[ie]** з **[ē]**, після якого у наступ. складі занепав [ь]: *п'іеч, ш'іест'*,
- ✗ **[уи], [уо], [уе], [уі]** з **[ō], [ē]**, після якого занеп. [ъ]: *стуол, стуел, стуил, стуіл; н'юос, н'юес, н'юис, н'юис, н'юіс* тощо.
- ✗ У ненагол. – **[о], [е]**: *муост, муист, муіст*, але *мости*.
- ✗ На підставі рефлексів **[ō], [ē]** у ряді говорів української мови припускають, що перехід давніх **[ō], [ē]** → **[і]** відбувся через стадію дифтонгізації: **[ō]** → **[і]** через дифтонги **[уо], [уе], [уи], [уі]**; **[ē]** → **[і]** через дифтонги **[уо], [уе], [уи], [уі]**.
- ✗ Очевидно, в основному масиві така зміна в XIV-XVст.

✘ Особливості:

- ✘ 1. У словах *будівля, зимівля, торгівля* (з *будовля, зимовля, торговля*) звук **[i]** виник нефонетично, бо в наступному складі ніколи не було зредукованих. Аналогія до слів з **[i]** в закритому складі. Але у власних назвах – **[o]**: *Теребовля, Боромля*.
- ✘ 2. У запозичених словах **[o]**, **[e]** не **переходить в [i]**: *том, інженер*, але в давнозапозичених може бути: *гніт, дріт, колір, папір, табір, якір*.
- ✘ 3. У називному відм. *кінець, стілець, камінець*, бо Р. *кінця, стільця, камінця*.

- ✗ 4. Секундарні **[о]**, **[е]** не змін. на **[і]**: *рот, швець (з рѣть, швьѣць)*.
- ✗ 5. У повноголоссі не змінюються, бо другий **[о]**, **[е]** - новий: *холод, мороз, берез, берег*. Але *голів, борін, сторін, черід, голівка*. Певне, пов'язано з характером наголосу.
- ✗ 6. Етимологічний **[е]** перед складом з **[ь]** подовжувався й змінювався не так послідовно, як у позиції перед складом **[ѣ]**: *мед, ясен, перепел, дотеп*.

× 6. Інші зміни в системі голосних

× а) зміна [o] в [a]:

- × невелика група слів: *багато, гаразд, гарячий, кажан, калачики, калатати, каламутний, хазяїн, халява, чабан*. Досить повно відбивають середньоукраїнські пам'ятки: *багатьство* (XV ст.), *гаразд* (1627р.), *калач, хазяина* (XVII-XVIII ст.);

× б) зміна [e] і [a]:

- × *барліг* (ст.-укр. бърлогъ), *залізо* (ст.-укр. желъзо), *залоза* (пор.рос. железо), *часник* – вплив плавних [р] і [л]. *Гарасим, Палажка* (літ. Герасим, Пелагія) – регресивна асиміляція;
- × група [e] в [a] після початкового [j]: *Явдоха, Явтух, Ярема* з гр. Συδοκία, Σντιχιος;

- ✗ в) зближення голосних [o] і [y]:
- ✗ ще в окремих пам'ятках староукр. мови: *оучистивъшєся* (Ізб. 1073), *оудолѣють* (Є.Гал. 1283).
- ✗ Але частіше з XIV ст.: *свуєму* (Є.Верк., XIV), *моугуть* (Гр. 1478), *дупущали* (КА 1560);
- ✗ **[o] → [y]** = явище діалектне, поширене в півд.-зах. говорах, у півд.-сх. говорах обмежене позицією перед складом з [y], [i] наголош.: *тобі', зозу'ля* → *тубі, зузуля*. Але в окремих словах набуло літературної норми: *будяк* (корінь бод- "колоти"), *ворушити* (пор. *ворох*), *парубок* (з *паробъкъ*) тощо.
- ✗ І зворотний процес: *внук* → *унук* → *онук*;

✗ г) втрата початкового голосного:

- ✗ скорочення складів не лише за рахунок [ъ] і [ь], а й за рахунок втрати початкових [i], [o], [a], [je], напр.: *мати (з имати), грати, Гнат, Сидір, Панас, Ларіон, Горпина, Гапка, Катерина, Настя*. Перші факти – в ст.-укр. мові, часто в середньоукр.: *мъзды не матє* (Гал.Є. 1283), *Ларивунъ* (гр. 1366), *маєтъ* (Гр.1434), *Сидор* (Оп.Київ. зам. 1552) та ін.

✗ 7.Протетичні приголосні

- ✗ Укр. мова успадкувала з давніх часів протетичні приголосні **[в]**, **[ї]**. Крім того, розвинулися нові протетичні приголосні **[в]**, **[г]**, **[ї]**.

- ✗ Протетичний **[в]** перед **[у]**: *вуси, вухо, вулиця, вугіль*. Перед **[в]** префіксальн., у словах іншомовного походження, книжних протетичний **[в]** не розвинувся: *уклад, успіх, угода, узус, узи*.

[в] перед **[о]** (далі – **[і]**): *онъ → он → уон → вуон → він*. За аналогією до *він - вона, воно, вони*. Засвідчується пам'ятками з XIII ст.: *вовъца* (Є.Гал. 1266), *ворьли* (XIII ст.), *вокно* (1413), *вувчар* (XVII).

- ✘ Протетичний [г] - перед [а], рідше перед [о]: *гармата, гарба, гарбуз, Ганна, гайда, гострий, горіх.*
- ✘ Немає в словах іншомовн. походж.: *агонія, альфа, агітатор.* Не розвив. в більшості слів з початковим [о]: *озеро, обід, орати.*
- ✘ Протетичний [ї] не виявляє активності. Лише в окремих словах у північному наріччі: *јулиця, јасокор, јіволга, јіскра.*
- ✘ У південно-західних (наддністрянських, волинських. подільських), у західнополіських (північна діалектна група) протетичні пригол. дуже поширені: *ворати, горати, гобід, гантена, гінспектор.*

✘ Пізніші зміни в системі приголосних

✘ а) приголосні перед [a] < [e]

✘ **Шиплячі та [j]** у такій позиції вимовлялися як палатальні, решта – як напівпалатальні. Напівпалат. передньоязик. пом'якшилися, очевидно, ще в діалектах XIII ст.: *зять, теля, ходять.*

✘ Губні – стверділи, але депалаталізація супроводжувалася розщепленням їх артикуляції на тверду і м'яку, унаслідок чого після губних розвинувся **[j]**: *п'ять, дев'ять, м'ята, в'язати.*

- ✘ У багатьох говорах унаслідок прогресивної асиміляції **[j]** після **[м]** → **[н]**: *памнять, мнята, мнясо, мняч*.
- ✘ Якщо перед губним – постійний приголосний, він не депалаталізується: *свято [с'в'ато], цвях*.
- ✘ Фонема **[ä]** втратилася, вона перестала функціонально відрізнятися від [а].

✗ б) ствердіння шиплячих

- ✗ Шиплячі в українській мові стверділи.
- ✗ Причини:
 - ✗ а) занепад [ь]: *ножь, ночь, страшно*;
 - ✗ б) депалаталізація приголосних перед [е]: *жени́ти, чесати, шести*;
 - ✗ в) збіг [і] та [и]: *жити, шити* тощо.
- ✗ Перед секундарними [і́], [и́], а також **подовжені шиплячі** вимовлялися здебільшого як напівпом'якшені. Тут процес депалаталізації затримався: *жінка, розкішшю, чітко, ніччю, груші, збіжжя*.

✗ в) збереження пом'якшеної вимови африкати [ц]

- ✗ Африкативний звук [ц] ствердів лише перед [е]: *яйце, сонце, криницею*, а також в словах іншомовного походження: *цинк, цукор, палац, цокати, цур*.
- ✗ У говорах немає однорідності, у лемківських, гуцульських, буковинських, окремих подільських: *хлопец, хлопца, молодец, овец, працювати*.

✗ *г) приголосний [p]*

- ✗ У староукр. мові приголосн. **[p]** був твердий і м'який, пізніше він депалаталізувався.
- ✗ Проте неоднаково в різних говорах, різних фонетичних умовах.
- ✗ Спочатку перед голосн. заднього ряду [a], [y]: боруться (Ізб. 1076); приобращеть (XII ст.). Пор. також: вѣрную (Гр. 1433), ноявра (1452); двораномъ (1487); писара, Чоботаръ (Оп. Київ. замку 1552), тепер (АЖ 1583).
- ✗ Ю.Шевельов: У Києво-Поліському регіоні – не пізніше X ст., на півдні Волині – XV, на Львівщині – у кінці XVI.

В И С Н О В К И

- ✗ Процес формування фонетичної системи довготривалий і складний. Звукова система виявляє стійкість. Особливо у складі консонантизму.
- ✗ І. Зміни на ґрунті праслов'янської мови:
 - ✗ а) виникнення палатальних **[z']**, **[c']**, **[s']** перед голосними переднього ряду:
 - ✗ б) трансформація сполучень приголосних та їх груп з **[j]**, виникнення опозицій за новою диференційною ознакою: *палатальність* / *непалатальність*;
 - ✗ в) зміни довгих і коротких голосних;
 - ✗ г) зміни, пов'язані з діянням закону відкритого складу, поява носових голосних.

- ✗ II. Зміни в системі протоукраїнської мови:
[je] → [o], [ɛ] → [ä], [ɔ] → [u] та ін.
- ✗ III. Зміни в староукраїнській мові (XI-XIV ст.): занепад зредукованих, розвиток подовжених **[ō], [ē]**, спрощення в групах приголосних, асимілятивно-дисим. процеси та ін.
- ✗ IV. Пізніші звукові зміни: перехід **[ō], [ē]** в **[i]**, протетичні приголосні тощо.
- ✗ У підсумку: вокалізм – 6 фонем, консонантизм – 22 твердих, 10 м'яких
- ✗